

Barns krigsopplevelser - en kilde til kunnskap

Haldis Hjort

Privat praksis/SINTEF Helse, Oslo

Tone Schou Wetlesen

Hva var de generelle og spesielle livsvilkårene for barn i Norge under og etter krigen? Vi tror deres opplevelser og erfaringer kan gi bedre forståelse, også for barn som rammes av krig i dag. Vi peker også på verdien av det som kalles tidsvitneforskning, livsløpsforskning, biografisk forskning og retrospektiv forskning. Når vi skal nærme oss hvordan barn i Norge erfarte andre verdenskrig, kan det være fruktbart å skille mellom hva de fleste erfarte og hva de som på ulike måter ble spesielt berørt av krigen erfarte. De fleste vokste opp i familier der de voksne opplevde ufrihet og kunne risikere å bli angitt hvis de foretok seg noe som stred mot Quislingregimets forordninger. De var ufrie når det gjaldt mulighetene for å ytre seg, delta i forsamlinger eller bevege seg over lengre strekninger. De fleste voksne og barn opplevde utrygghet og evakuering til tilfluktsrom i forbindelse med luftvernsirener som varslet flyangrep. Matmangel og vareknapphet var gjengs selv om noen kom bedre fra det enn andre. Knappheten utfordret både fantasi og vilje til å dele. De pålagte begrensningene kalte på skaperevne og egenaktivitet til underholdning og kulturell utfoldelse for voksne og barn i privat regi. Kamp mot en felles fiende bidro til samhold og følelse av fellesskap som lyste opp i en ellers grå krigshverdag (Hjeltnes, 1986). Flere av temanummerets tidsvitner formidler fine observasjoner om hverdagsliv i sine fortellinger.

POPULÆR SUPPE: Norske skolebarn takker for suppen fra Sverige, som kom fra Svenska Norgeshjälpen. Foto: Norges Hjemmefrontmuseum

Det nazistiske regimet utsatte befolkningen for et sterkt trykk som også hvilte på barna. Akkurat hvordan barn flest opplevde trykket av krig og okkupasjon, har vi lite kunnskap om. Vi må nærme oss temaet om barn som vitner til andre verdenskrig i Norge ut fra de forhold som gjenspeiler seg i enkeltpersoners historier. Vi tenker oss at barnets alder og kjønn spilte en rolle for hvordan krigsårene ble oppfattet og erfart. Barn som gikk på skolen ble berørt på andre måter enn yngre barn. Avgjørende kunne også foreldrenes stillingtagen til krigen være; om de støttet den norske motstandsbevegelsen og de allierte, eller om de hørte tilmindretallet som ga sin tilslutning til Quisling og NS. Flere som deltok i illegalt arbeid måtte flykte ut av landet og mange barn opplevde angstfylte brudd i foreldrekontakten. Andre hadde fedre i risikofylte yrker som krigsseilerbarna, eller barn av yrkesmilitære som deltok i krigen utenfor landets grenser. Store deler av den jødiske befolkningen i Norge ble deportert til konsentrasjonsleire i Tyskland og drept i gasskamre.

Bosted og nærhet til krigsødeleggelsene hadde også stor betydning for hvordan krigen rammet. Mens lokalsamfunn langs kysten ble belemt med tyske forlegninger, var det bygdesamfunn i innlandet der det aldri kom en tysk soldat. Kirkenes var blant de byene i verden som ble utsatt for flest bombeangrep under andre verdenskrig. Vest-Finnmark ble særlig hardt rammet mot slutten av krigen da befolkningen ble tvangsevakuert og tyske militære brente ned alt som var av verdi. Fattigdom preget livet til dem som vendte hjem og som hadde tapt alt de eide.

Retrospektiv livshistorieforskning

De fleste av bidragene i dette nummeret er fortellinger, ukommenterte intervjuer, essays og dikt. Men innledningsvis vil vi bruke noe plass på verdien av og metodologiske sider ved livshistorieforskning.

Når man skal forske på hvordan krig preger barn, kan man enten studere barn som opplever krig her og nå og følge deres utvikling; de *prospektive* metodene. Eller man kan undersøke og intervjuer voksne (eller barn) som har opplevd krig; de *tilbakeskuende*, *retrospektive* metodene. De siste er ofte blitt kritisert blant annet fordi det er vanskelig å skille mellom falske og ekte minner, det «subjektive» og det «objektive» hos den man intervjuer. Men vi vil hevde at også denne måten å forske på kan brukes godt eller dårlig, edruelig og sannhetskjærlig, eller tendensiøst og ureflektert. De retrospektive metodene får tak i kunnskap om nærhistorie, kultur og de lange linjene i menneskers livsløp: hvordan hendelser påvirker, lagres og forandres i tanker og følelser i forskjellige perioder av livet. Det er metoder som er skattet i humanistisk orienterte vitenskaper: allmennhistorie, filologi, sosialantropologi, litteratur- og kunsthistorie. Den humanistiske siden ved fagene våre åpner for at biografisk forskning, livshistorisk forskning og tidsvitneforskning er verdifull.

I psykologien finnes det mange språklige vendinger og teorier om at vi har med oss barndommen hele livet. Psykodynamisk tradisjon betoner barndommens sterke kliniske betydning, og beskriver at vi mennesker bærer med oss «det indre barnet» hele livet (Erikson, 1950; Bradshaw, 1990; Binder, 2003). Kognitive og nevropsykologiske teorier kan fokusere på typer av hukommelse i ulike aldersfaser (Öhman, 2003). Kultur- og sosialpsykologien kan være opptatt av hvordan den kollektive erindring i et samfunn preger nåtidens kultur som igjen virker inn på barnas utvikling (Eriksen, 1995; Thorsen, 2002).

Retrospektive metoder ble utviklet på tvers av disiplingrensene på 1970-tallet (Elder, 1974; Larney, 1994; Frønes, 1997; Chamberlayne, Barnat & Wangraf, 2000). De ble tatt i bruk som en motvekt og et supplement til kvantifiserbare, rigorøse metoder. Livshistorieundersøkelser der

informantene intervjues, gjør det mulig å nærme seg allmennhistoriske så vel som sensitive og personlige temaer, noe som både krever kunnskap om den nærhistoriske tiden og takt og innlevelse hos intervjueren. Undersøkelsene kan gi innblikk i hvordan samfunnsforhold reflekteres på individuelt nivå og frembringe mønstre som er typiske for ulike kontekster beroende for eksempel på kjønn, generasjonstilhørighet, bosted eller klassebakgrunn.

I vår forskning har vi gjennom åpne, semistrukturelle intervjuer vært opptatt av å stille spørsmål til informantene som kan generere både barndomserfaringene under krigen og krigens psykologiske og sosiokulturelle «spor» gjennom deres liv (Wetlesen & Hjort, 2006).

Konstruksjon og rekonstruksjon av minner

Innenfor juridisk, historisk eller naturvitenskapelig forskning søkes det ofte etter «historisk sannhet», der man kan rekonstruere faktiske hendelser (Abel, 1976). Forskjellene mellom *narrativ* og *historisk sannhet*, eller konstruksjon og rekonstruksjon av minner, har vært mye drøftet innenfor psykoterapi (Hjort, 1997). De første psykoanalytikere syntes å ville rekonstruere pasientens barndomshendelser så «rent» som mulig, slik man i arkeologiens utgravninger kan finne noe som er uforandret, som gamle gullstykker.

Men i psykoterapihistorien, særlig fra 80-årene av, stimulerte en postmodernistisk tidsånd mer til *konstruksjon* av livshistorie (Kvale, 1992). Dette skjedde delvis fordi man visste mer om hvordan hukommelse virker - et minne er ikke en *ting* som er uforandret av tidens tann. Hver gang man har drømt om, tenkt på eller fortalt om et minne, forandrer det seg. Bevisst eller ubevisst bearbeides minnet i indre «selvsamtale» eller samtale med andre som gir kommentarer til minnefortellingen. Mer enn arkeologi-modellen ble det da aktuelt å bruke en «arkitektur»-modell, der personer *bygger* sin identitet med forståelsen av sin livshistorie. Terapeuter med narrativ vinkling mente også at det er mer kurerende å hjelpe pasienten til å lage en selvstøttende livshistorie enn en «sann» historie.

De fleste terapeuter henter noe fra begge tenkemåter. Ny forskning om og behandling av traumer de siste 20 - 30 årene har ført til økt interesse for rekonstruksjon av krenkelser i personers livsløp (Anstorp, Benum & Jakobsen, 2006; Seltzer, 2003).

I vår forskning (Wetlesen & Hjort, 2006) spurte vi informantene både om hva de husket fra krigstiden, og ikke minst om hvordan opplevelsene satte spor i livsløp og selvbilde. De krigsminnene vi spurte informantene om lå flere tiår tilbake i tid, bearbeidet av årenes refleksjoner og stadig nye erfaringer. Det var som om informantene hadde stemmer i seg fra de mange epokene i sitt lange liv; én stemme var som fireåringens, en annen tiåringens stemme på slutten av 1940-tallet, den unge voksnes stemme fra 1960-tallet eller syttiåringens stemme fra nåtiden. Alle klang med, for eksempel i fortellingen om og refleksjonene omkring den opprinnelig hendelsen da fireåringens familie måtte gå i dekning under krigen.

«Sanne» minner?

Noen minner synes mer uforandrete, mindre sosialkonstruerte enn andre. Det kan være inntrykkssterke enkelthendelser som ganske lett kan tidfestes, der man for sitt indre blikk ser bilder, og for sitt indre øre hører lyder. De kan ha karakter av gjenopplevelse. I hukommelsesforskning kalles dette ofte episodisk minne, mens såkalt semantisk minne inneholder mer generelle erfaringer som ikke er koblet så spesifikt til bestemte hendelser (Öhman, 2003). Men er det slik at barn er mer upålitelige tidsvitner enn voksne, og små barn mer upålitelige enn de større? Det er ikke noe entydig svar på dette, og det kommer an på typen minne. Barn har skarpe sanseintrykk og er gode observatører,

kanskje bedre enn voksne. Men minner som mer krever kunnskap og forståelse for en komplisert kontekst, er nok vanskeligere å håndtere for små barn enn for større.

Hva slags virkelighet får vi så tilgang til når 65 - 80-åringene ser tilbake på sin krigsoppvekst som fireåringer, tiåringer eller tenåringer? Kan de skille mellom det som er blitt dem fortalt og det de var førstehånds vitne til? Enkelte hendelser *vet* man at man ikke er blitt fortalt, fordi de voksne ikke var til stede, og man siden har fått dem sjekket. Noen av oss bevarer et slikt minne som særlig verdifullt, fordi man liksom har kontakt med den lille «meg» for lenge siden, som hørte, så, luktet og følte det og det. Selv er vi ikke fundamentalistiske konstruksjonister som sier at «alt er tekst», men tenker som Karin Widerberg (1994) at man kan trene seg opp til å huske lukter og lyder, mane fram minnene gjennom skriving og ha stor glede av det. Men de fleste minner har elementer i seg fra andre tider, og kanskje vil man forsterke det som føles viktig og nedtone det uviktige. Hukommelsen er dynamisk - vi har en tendens til å lage historier om oss selv som er sammenhengende og meningsfulle.

Uansett, vi er først og fremst ute etter fortellernes *opplevelse*, den selvbiografien de synes er viktig for deres liv, både i vår bok og da vi inviterte «gamle» psykologer til å fortelle om sin barndoms krig. I meget få tilfeller har det vært relevant å sjekke ut faktiske opplysninger.

Historisk verdi

Hvilken historisk verdi har vitneutsagnene til de som var barn under krigen i Norge? For det første er disse «barna» de eneste øyevitner som er igjen. De begynner også å bli gamle, og det haster, hvis vårt samfunn som ikke har opplevd okkupasjon på snart 70 år, skal få hentet ut mer kunnskap fra de som har opplevd dette «på kroppen». For det andre har disse personene en unik kunnskap; de er de eneste som kan formidle erfaring om hvordan krig virker i mennesker, ikke bare der og da, men gjennom hele livet. For det tredje kan denne generasjonen målbare kunnskap om et område innenfor krigsforskningen som har vært forunderlig forsømt, nemlig hvordan barn opplever krig. Det er bare de som kan fortelle hva det har betydd å oppleve en så spesiell og vanskelig periode i den tidligste fasen av livet.

Inntil 1990-årene fokuserte krigsforskningen stort sett på voksne, eller man observerte barn, men *spurte* dem ikke, hevder Emmy Werner, forfatteren av *Through the eyes of the innocents* (2000). Hun antyder at en grunn til det kan være at samfunnene, både de som tapte krigen og de som vant den, kan ha en slags kollektiv skyldfølelse overfor barna og derfor har fortrenget temaet. En annen grunn kan være at barn ikke har vært betraktet som likeverdige borgere og en like viktig del av sivilbefolkningen som de voksne. Barns situasjon er ofte blitt bagatellisert med begrunnelser som at «barn ble spart for mye under krigen, for de skjønnte så lite». Forskere har imidlertid kommet til at barn reagerer på krigshendelser omtrent på samme måte som voksne, i den forstand at de trenger noen å dele opplevelsene med hvis de skal komme videre i livet mest mulig fri for plagsomme symptomer på posttraumatisk stress (Christie & Waaktaar, 1997; Dyregrov, 2000).

Generasjon og alder

Historiske hendelser «treffer» mennesker ulikt avhengig av alder og livsfase (Elder, 1974). Under mobilisering står de vernepliktige 20 - 30-åringene i en annen posisjon enn pensjonistene. De som preges av begivenheter i samme livsfase kan utvikle holdninger og handlingsmønstre som er karakteristiske nettopp for deres historiske generasjon eller kohort. Barn kunne forvente å leve med minnene om krigen lenger enn sine foreldre og besteforeldre. Men det er stor forskjell på de som fortsatt var i førskolealder og de som nærmet seg voksen alder da krigen var over. Aldersforskjellene illustreres med Åse Hoffs erindring om å bli løftet opp av en barneklær tysk soldat og Per Olav Tiller,

gymnasiast i 1945, som var stor nok til kjenne uro og reflektere over at jødene ble borte fra gatebildet i Trondheim.

For de yngste som var i førskolealder under krigen, kunne umoden språkbeherskelse være en hindring for å bearbeide angstfylte hendelser. De opplevde bombing og angsten den medførte, men manglet språk for å gi opplevelsene et uttrykk. Uten omsorgspersoner som kunne gi trygghet, kunne angsten kanskje fortone seg mer grenseløs enn for de større barna. Større barn kunne lettere sette ord på det de opplevde og lage seg fortellinger, men måtte ofte forholde seg til realiteter som de yngste slapp.

Barn i skolealder måtte slite med at grunnskole- og utdanningstilbudet generelt ble dårligere under krigen, blant annet fordi mange skoler ble rekvirert eller stengt i likhet med videregående skoler og universitet. Men ti års forskjell mellom barn kunne også ha stor innvirkning på utdanningsmulighetene. Den som var født på slutten av 1920-tallet og kom fra beskjeden klassebakgrunn, kunne ha problemer i den aller første etterkrigstiden da det var begrensede muligheter til videreutdanning. På midten av femtitallet var tiden allerede en annen, og det var lettere for ungdom å ta utdanning. Slik sett skapte krigen forhold som var bestemmende for hele livsløpet.

Kjønn

Til tross for taushet om alvorlige krigshendelser har det vært snakket mye anekdotisk om krigen, kanskje mer enn mange barn og barnebarn har brydd seg om å høre. Det kan synes som det er en viss forskjell mellom kvinner og menn når det gjelder lysten til å fortelle om spenningsmomenter fra krigen, noe som preger flere av mennenes fortellinger. Tradisjonelle gutteleker handler om krig, politi og røvere eller mellom indianere og «hvite». Under krigen fikk de større guttene anledning til å bivåne krig på ordentlig, og flere bidrag formidler noe av krigslekens fascinasjon. Men flere av guttene skriver, som jentene ofte gjør, om familierelasjoner, sårbarhet eller følelser av frykt og ensomhet. Barn kunne også ha omsorg for yngre søsken eller syke foreldre. Døtre ble sannsynligvis oftere enn sønner involvert i såkalte parentifiserte familiemønstre der de tok omsorgsansvar som vanligvis skjøttes av voksne familiemedlemmer, og der de hadde liten mulighet for å bare være barn (Passlack, 2003).

Skolebarnets nøkterne observasjonsevne blir godt illustrert i Ronald Grinis enestående dagboksnotater fra krigsårene. Men han forteller også om egen sårbarhet, og vi får innblikk i den modne mannens refleksjon om hvordan fryktsomme handlingsmønstre i voksenlivet kan spores tilbake til skremmende krigsopplevelser.

Foreldrenes stillingtaken

Hvordan foreldrene stilte seg i forhold til okkupasjonsmakten, kunne få avgjørende betydning for hvordan barna hadde det. De fleste foreldre støttet passivt den norske motstandsbevegelsen og de allierte, og dette synes å ha vært den posisjon som var sosialt og psykologisk enklest for barna. Det er gjort mest forskning på to mindretallsgrupper av barn, som ofte fikk store psykiske belastninger som isolasjon, mobbing og stigmatisering både av voksne og andre barn: Det var for det første barn hvis foreldre ga sin tilslutning til Quisling og NS. Baard Borge (2002) har samlet et stort materiale om disse barnas opplevelser både under krigen og gjennom hele livet, og *skam* er følelsen mange nevner: «Ennå i dag holder jeg meg inne på 17. mai!» Den andre gruppen er barn av tyske soldater. Den grundigste undersøkelsen av deres livsløp har kanskje Kjersti Ericsson og Eva Simonsen (2005) gjort. Skam sitter også hardt i disse menneskene. Uskyldige barns skam som de ofte bærer med seg hele livet, er hjerteskjærende, og samtidig noe av det viktigste vi psykologer må forstå og finne lindring for.

Noe som har forundret oss, er at det gjort så lite retrospektiv forskning på barn av aktive motstandsfolk sammenlignet med de to ovennevnte gruppene (Berg, 2004). Disse barna var ikke utsatt for sosial stigmatisering, men hadde andre sterke belastninger, som angst for at det skulle skje noe farlig med foreldrene, pålegg om å holde på hemmeligheter, eller å måtte flykte, slik Terje Galtung, og tvillingsøstrene Torild Skard og Målfrid Grude Flekkøy, forteller i dette nummeret.

Et inntrykk fra arbeidet med vår bok (2006) er at barn av kommunister hadde et vanskeligere livsløp enn barn hvis foreldre var knyttet til Arbeiderpartiet. Det hadde flere grunner (Borgersrud, 1997; Johansen, 1999). Flere mistet faren eller andre familiemedlemmer i aktiv deltakelse i motstandsbevegelsen. Og kommunisters sosiale status, fra å være hedret for sin motstandsvilje like etter krigen, sank sterkt under den kalde krigen i 50- og 60-årene, mens den samme epoken gjorde Arbeiderpartiets medlemmer til sosiale «seierherrer».

Traumer og taushet

Mange norske barn hadde det man må kalle traumatiske opplevelser under krigen, som flere av bidragsyterne i dette nummer forteller om. En interessant mulighet med retrospektiv forskning er at man kan få kunnskap om hvordan traumer setter spor i livsløp over tid, og om livskvalitet ble bedret hos personer som fikk traumene terapeutisk behandlet eller bearbeidet i samtale med andre. På 1950 - 60-tallet var tidsånden preget av at man skulle se framover, bygge landet og være optimistisk. Det var mindre rom for å «se bakover» og gå inn i de smertefulle opplevelsene i nær fortid. Først på 1970 - 80-tallet begynte man for alvor å fokusere på krigsofres lidelser. Leo Eitinger var en av de første som undersøkte konsentrasjonsleirfangenes traumehistorie (1980). Barnas krigshistorie begynte man først å interessere seg for 10 - 20 år senere.

Wencke Seltzer (2003) mener at *taushet* og hemmeligheter i familier kan fremme psykisk smerte hos barn og voksne. Fokus på taushet om sterke krigsopplevelser i familier og lokalmiljø har blitt tydeligere i krigslitteraturen i de siste 10 - 20 år, med beretninger både fra Tyskland og andre land, både fra personer som var «på riktig» og «på gal side» (Bar-On 1989; Larney, 1994; Johansen, 1999; Mellemsgaard, 2002; Bode, 2004). *Under* krigen kunne de voksne ha gode grunner for å tie om mange ting; barna skulle ikke vite om hemmelig motstandsarbeid, eller de skulle beskyttes mot unødig angst. Men noen av fortellerne peker på at barn registrerer voksnes kroppspråk og mener at når angsten ikke blir forklart og drøftet, føles det som den ikke har grenser.

Etter krigen var grunnene til taushet mer sammensatte. Én forklaring er at taushet er en mestringsstrategi hos voksne for å redusere smerten ved sorg over tap av kjære personer eller ved å ha følt seg krenket, hendelser man ikke kan gjøre noe med (Johansen, 1999). Men når barn ikke kan spørre, kan de heller ikke trøste eller bli trøstet. En annen forklaring på tausheten er at hvis mennesker har opplevd noe som overgår det folk kan forestille seg, for eksempel ved å overleve ekstreme påkjenninger, så tier de, av frykt for ikke bli trodd (Herman, 1992). Skam hos foreldre kan også forklare taushet; «Kari» forteller at hun aldri fikk vite noe fra sin mor om forholdet til den tyske soldaten. De som var motstandsfolk, kan ha tiet fordi de skammet seg over ikke å ha klart å redde kamerater, eller ikke holdt ut tortur. De som deltok i likvidasjoner hadde nok også sine grunner til å tie.

I artikkelen *Remembrances of wartime childhood* går Tone Schou Wetlesen inn på hvordan foreldres måte å takle smertelige tap på, blant annet gjennom taushet, hindret barn i å meddele seg. Først i moden alder kunne tausheten brytes på livgivende måter og da gjerne i situasjoner som brøt med dagliglivets praksis og rutiner.

Magne Raundalen forteller i sitt bidrag om et prosjekt der de gamle krigsveteranene fra Telavåg som opplevde rasering av hjemstedet sitt som barn, samtalte med krigsbarn som nylig hadde flyktet fra det sønderskutte Afghanistan. En av de norske veteranene formulerte seg slik: «[...] vi hadde trengt noen å snakke med. Få hjelp til å lage vår egen historie. Nå måtte vi lage den selv, og gå med den alene.» Et eksempel på hvor legende det kan være å forandre smertefull taushet til livgivende tale og samtale.

Retrospektive studier - økt kunnskap

Både prospektive og retrospektive studier er verdifulle for å forstå barns opplevelse av krig. I *prospektive* studier møter forskeren de samme informantene på flere tidspunkter, og har anledning til å samle iakttagelser av deres utvikling fra barn til voksen. Men det finnes foreløpig svært få slike studier om temaet barn i krig, der man kan få kunnskap om «spor» i livsløpet. I *retrospektive* studier er alle data og opplysninger samlet inn på ett tidspunkt, nemlig undersøkelsestidspunktet, og datakildene representerer i langt større grad informantens eget perspektiv og iakttagelse av sitt liv. Kanskje kan man si at den retrospektive metoden er mer på *informantens* premisser enn den prospektive, fordi den sistnevnte gir *forskeren* mer anledning til å anlegge en evaluerende, diagnostiserende holdning. I retrospektiv forskning kan man bruke både surveyundersøkelser ved hjelp av spørreskjema til et representativt utvalg informanter og åpne intervjuer. Dersom forskeren skal få tak i dynamikken og de mange dimensjoner og overganger i livsløpet, tror vi det er nødvendig med inngående intervju, der informanten beskriver sitt liv, kulturen og tiden han/hun har levd i med egne ord.

I dette nummeret gir tidsvitner sine beretninger en skriftlig form. Den selvbiografiske teksten formidler levd erfaring på måter som også kan gi inspirasjon til videre forskning.

Referanser

- Abel, R. (1976). *Man is the measure. A cordial invitation to the central problems of philosophy*. New York: The Free Press.
- Anstorp, T., Benum, K. & Jakobsen, M. (Red.) (2006). *Dissosiasjon og relasjonstraumer. Integrering av det splittede jeg*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bar-On, D. (1989). *Legacy of silence: Encounters with children of The Third Reich*. Cambridge:Harvard University Press.
- Berg, J. (2004, 18. august). Krigsbarna og norsk selvforståelse. *Aftenposten* (kronikk).
- Binder, P. E. (2003). Barnet i den voksne i relasjonell psykoanalytisk psykoterapi. Om den utenkelige angst som oppstår der foreldrene ikke maktet å være barnets beskyttende skjold. *Matrix. Nordisk Tidsskrift for Psykoterapi* 20, 425 - 439.
- Bode, S. (2004). *Die vergessene Generation. Die Kriegskinder brechen ihr Schweigen*. Stuttgart: Klette/Cotta.
- Borge, B. (2002). *De kalte oss nazyngel. NS-barnas historie 1940-2002*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Borgersrud, L. (1997). *Nødvendig innsats: Sabotørene som skapte den aktive motstanden*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bradshaw, J. (1990). *Som å komme hjem. Frigjør ditt indre barn*. Oslo: Aventura.
- Chamberlayne, P., Bornat, J. & Wengraf, T. (Eds.) (2000). *The Turn to biographical methods in social science: comparative issues and examples*. London: Routledge.
- Christie, H. J. & Waaktaar, T. (1997). Tross alt. Krigstraumatiserte barn og deres helingspotensialer. I Sveaass, N. & Hauff, E. (red). *Flukt og fremtid. Psykososialt arbeid og terapi med flyktninger*, 119 - 133. Oslo: ad Notam Gyldendal.

- Dyregrov, A. (2000). *Barn og traumer*. Oslo: Fagbokforlaget.
- Eitinger, L. (1980). *The Concentration Camp Syndrome and its late Sequelae*. I J. E. Dimsdale (ed.) *Survivors, Victims and Perpetrators*. s.127 - 62. New York: Hemisphere.
- Elder, G. H. (1974). *Children of the great depression*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Ericsson, K. & Simonsen, E. (2005). *Krigsbarn i fredstid*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Eriksen, A. (1995). *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo: Pax forlag.
- Erikson, Erik H. (1950) *Childhood and Society*. New York: Penguin Books.
- Frønes, I. (1997). (red.). *Livsløp: Oppvekst, generasjon og sosial endring*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Herman, J. (1992). *Trauma and recovery*. New York: Basic Books.
- Hjeltnes, G. (1986). *Hverdagsliv*. I M. Skodvin (red.). *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940-1945*, bind 5. Oslo: Aschehoug.
- Hjort, H. (1997). Om sannhet i psykoterapi. En vitenskapsfilosofisk drøfting. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 34, 2 - 13.
- Johansen, A. (1999). *Særoppgave, livssyn*. Oslo: Spartacus Forlag.
- Kvale, S. (1992 red.). *Psychology and Postmodernism*. London: Sage Publications.
- Larney, B. L. (1994). *Children of World War II in Germany: A life course analysis*. Phd.dissertation. Arizona State University.
- Mellemsgaard, L. (2002). *Fra tavshed til tale. Børn af frihedskæmpere fortæller*. København: Forum.
- Passlack, J. (12 003). Hvilken viden har man om parentifikation i dag? *Nordisk Psykologi*, 55, 137 - 155.
- Seltzer, W. (2003). *Familiehemmeligheter. Tause fortellinger fra terapirommet*. Oslo: Gyldendal.
- Thorsen, K. (2002). Aldring og alderdom i sin tid. I Thorsen, K. & Toverud, R. (Red.). *Kulturpsykologi. Bevegelser og livsløp*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Werner, E. (2000). *Through the eyes of innocents. Children witness World War II*. Westview Press.
- Wetlesen, T. S. & Hjort, H. (2006). *Spor etter krigen. Livshistorier*. Oslo: Unipub forlag.
- Widerberg, K(1994). *Kunnskapens kjønn. Minner, refleksjoner og teori*. Oslo: Pax Forlag.
- Öhman, M. B. (2003). Episodisk minne - finnes det något sådant? *Nordisk psykologi* 55 (4), 323 - 342.